

САВРЕМЕНА СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА XII

Тематски зборник радова

Уредници

др Данијела Петковић
др Дејан Ајдачић

Удружење фолклориста Србије, Београд
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд
Комисија за фолклористику Међународног комитета слависта
Центар за културу „Вук Караџић”, Лозница
Научно-образовно културни центар „Вук Караџић”, Тршић

Београд – Лозница – Тршић 2023

ОБИЧАЈНИ ПОСТУПЦИ ПРИЛИКОМ УМИРАЊА ЧОВЕКА У КУЋИ – НЕКЕ СЛОВЕНСКЕ ПАРАЛЕЛЕ

Тренутак смрти човека и време које му непосредно претходи су код свих словенских народа праћени низом радњи, које су предузимали укућани како би му се душа што лакше одвојила од тела и отишла на *онај* свет. Сматрало се да ће човек лакше умрети ако се пре тога помири са онима са којима је у завади или које је нечим увредио. Било је широко распрострањено веровање да је велики грех уколико неко умре без свеће. У случају када је човек посебно тешко умирао, породица би прибегавала посебним радњама да би му олакшала муке – померали су умирућег, запајали га посебном водом, отварали врата и прозоре, правили рупу на зиду или крову, полагаали га на земљу, итд. У раду ће се пажња поклонити обичајном понашању људи из окружења умирућег човека, затим веровањима која генеришу такво понашање, чиме се индиректно сагледавају и народне представе о смрти, умирању, души и *оном* свету. Може се констатовати да се понашање људи заснива на акционом коду, којим се исказује основна идеја одвајања покојника из света живих и његово приопштавање другом свету, где он постаје један од предака. Истраживање се заснива на етнографско–фолклористичкој грађи Срба, као и неких других словенских народа.

Кључне речи: умирање, смрт, посмртни обичаји, народна култура, Срби, Словени.

Уводна разматрања

Већина обичајних радњи које припадају посмртним обредима код свих словенских народа има карактер императивних норми. Уколико би се нарушио неки од корака приликом њиховог извођења, веровало се да се агонија умирућег може продужити, па би и његова душа могла залутати или би се он могао повампирити. Начин на који је особа умирала је повезиван са њеним поступцима за живота, тако да се сматрало да праведни и поштени људи лако умиру. За оног ко је умро у петак или недељу, а посебно на Велики петак или Ускрс, веровало се да је праведан и да иде право у рај (Ђурић 2020: 123; Вакарелски 1990: 53).¹

* dragana.djuric@bi.sanu.ac.rs

** Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022.

С друге стране, за оног ко тешко умире се говорило да је грешан, да се „бори с душом”, да га неће земља или – у лесковачком крају – да га неће „анђел”². У истом крају се приповедало како је земља избацила покојника који је за живота кудио девојку (Ђорђевић Д. 1985: 109). Међу највећим греховима се, иначе, код свих словенских народа, сматрају убиство, преоравање међе, бављење магијом, закидање приликом мерења (брашна), крађа из цркве и скрнављење црквених светиња, прељуба у духовном сродству, непоштовање родитеља, раскопавање и пљачка гробова, куђење девојке (Ђорђевић Т. 1984: 129–130; Ђорђевић Д. 1985: 108; Ристески 1999: 62). Догађаји у кући приликом умирања су, према народним схватањима, такође упућивали на грешност умирајућег. Уколико би се прозор сам отворио или ако би самртник викао, говорило се да је грешан (Шневајс 1929: 265). Сматрало се да веома тешко умиру и мала деца. Код Срба и Хрвата се веровало да мало дете, ако је било крштено, постаје после смрти анђеоло, а његове муке приликом умирања су објашњаване веровањем да оно плаћа грехе својих родитеља или, нешто ређе, да пати због тога што се растаје са најближима (Ноџинић 1990: 116).

Код Јужних Словена православне вероисповести јавља се веровање да се самртник мучи приликом умирања зато што му изнад главе стоји арханђеоло Михаило, а код ногу ђаво (Мијатовић 1907: 73; Ристески 2001: 22) и свако од њих хоће да преузме његову душу. У Бугарској се говорило да самртник не може да умре док му Душевадник не узме душу (Маринов 1981: 692). Уколико је особа дуго и тешко умирала, приносио се и курбан³ „за да узме архангел Михаил по-леко душата” (Вакарелски 1990: 55).

Ређе се са мукама приликом умирања повезивала представа о персонификованој смрти која ломи човеку врат или му седи на ногама (Лукић 1924: 339). У Славонији се веровало да се може видети Смрт, ако се код самртникових ногу стане на метлу (Виноградова, Толстая 1993: 23). Код Источних Словена се тешка смрт некад персонификује као Скуса – зао дух, који смета приликом умирања (Седакова 2004: 49).

Претходна истраживања

У словенској етнографско-фолклористичкој литератури се обичајне радње које се изводе приликом умирања разматрају у монографијама и научним радовима посвећеним ширим освртима на посмртне обичаје. Олга Седакова је у својој монографији *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян* пажњу посветила и погледу на тешко умирање у народној култури Источних и Јужних Словена и неким начинима да се оно олакша (Седакова 2004). Христо Вакарелски је дао најцеловитији

¹ Поменуто веровање је потекло од семантике и значаја које хришћанство придаје Великом петку, као дану страдања, и Ускрсу, као дану васкрсења Исуса Христа, што се потом у народу пренело на све петке и недеље у седмици.

² Према народним веровањима, арханђеоло Михаило је узимао самртнику душу, па је био познат и као „Душевадник” (Зечевић 1982: 13; Ристески 2001: 22).

³ Код муслимана у Благају (Босански Нови) – ако би болест била дуга и неизлечива, заклали би курбан (овна) „болеснику пред душу” (Ноџинић 1990: 118).

преглед бугарских погребних обичаја, уз описе и тумачења неких од обичајних радњи које су се изводиле да се самртнику олакша растанак с душом (Вакарелски 1990). У монографији *Посмртниот обреден комплекс во традициската култура на Мариово* Љупчо Ристески се осврнуо и на питање олакшавања тешког умирања код Македонаца (Ристески 1999). Рођење и смрт у народној култури Чеха су главна тема монографије Александре Навратилове (Navratilova 2004); Адам Фишер је 1921. објавио монографију *Посмртни обреди код Пољака* (Fischer 1921) и дао тумачења неких од поступака за олакшавање умирања, као и Хенрик Бигелајсен у монографији *Смрт у обредима, обичајима и веровањима Пољака* (Biegeleisen б.г.).

У студијама посвећеним народном животу у појединим регионима су заступљени и описи посмртних обичаја, а у оквиру њих и радњи које су укућани изводили како би самртнику олакшали растанак с душом (Мијатовић 1907; Филиповић 1948; Ђорђевић Д. 1958; Филиповић 1972; Ivanišević 1905; Kotarski 1917; Lukić 1924; Vukanović 1986; Adamowski, Doda i dr. 1998, итд.). У етнографским часописима (ГЕИ, ГЕМ, СБНУ, ЖС, ZNŽO) у прошлом веку је објављено више радова у којима се описују и неке од поменутих обичајних радњи (Шневајс 1929; Кордунаш 1931; Јефтић 1964; Зечевић 1978; Братић 1993; Пантић 1994, итд.).

Поступак спуштања самртника на земљу како би му се олакшала агонија је привукао пажњу више научника, о чему ће бити више речи у наставку рада. Дражен Ножинић је 1990. године објавио рад „Поступци за олакшавање умирања на Банији”, на основу теренске грађе сакупљане у периоду од 1986. до 1989. године, код Срба, Хрвата и Шокаца, и то у 77 села општина: Двор на Уни, Глина, Петриња, Сисак, Костајница, Новска (Nožinić 1990: 115). Подаци које Ножинић наводи су данас од посебног значаја, с обзиром на то да представљају слику народне културе становништва чији се састав, после принудне миграције Срба деведесетих година из поменуте области, знатно изменио.

Обичајне радње за олакшавање умирања – чување самртника, мирење, опраштање и праштање

Код свих словенских народа се сматрало да би требало „чувати” самртника, као и покојника. Када би видели да ће неко умрети, у Хрватској су му „чували душу” и то „неколико реда” (један ред је износио један дан, односно 24 часа) (Кордунаш 1931: 78). У неким местима у Хрватској се сматрало да ће се умирући теже растати с душом уколико је поред њега неко ко му је драг (Lukić 1924: 339). Срби у Доњем Жировцу (Двор на Уни) гледали су да изведу из собе мајку којој умире дете зато што су веровали да оно не може умрети све док је види (Nožinić 1990: 116). Иста пракса је забележена у Јадру (Јефтић 1964: 432). Код Влаха се сматрало да ће отац лакше умрети, ако деца изађу из собе (Бошковић Матић 1962: 173). С друге стране, широко су била распрострањена веровања да ће човек тешко умирати све док се не опрости од најближих, затим, ако има неки незавршен посао, неиспуњену жељу или је са неким у свађи. Праштање самртника са

рођацима и комшијама се називало и *опроштење, опроштај, опрост, прочка* (Ђорђевић Т. 4, 1984: 131). Обично би посетиоци мало поседели поред умирућег, пољубили би му руку, замолили за опроштај; понегде би упутили поздрав својим раније умрлим сродницима (Ђорђевић Т. 4, 1984: 131; Радовић 2016: 57; Ђорђевић Д. 1985: 109; Ноžинић 1990: 115; Јурић Арамбашић 2000: 312). У Македонији се, исто тако, ишло на „прошку” или „измолку” (Ристески 1999: 62).

Када би човек дуго умирао, руски староверци су организовали „соборование” – око умирућег су се окупљали рођаци и пријатељи, а освећеним маслом или уљем би му мазали чело, образе, усне, руке и груди. Сви су држали упаљене свеће, а посебно важним се сматрало тражење опроштаја и опраштање. Да се умирући после смрти не би враћао, гледали су да му испуне последње жеље (Захарченко, Пригарин 2004: 95).

Код Срба су родбина и пријатељи доносили умирућем разне понуде да на *онај* свет не би отишао гладан и жедан или жељан нечега. Раније су доносили брашно, млеко, сир, јаја, воће, колаче, вино, ракију, док се данас у селима углавном носи кафа, вино или ракија, бомбоне. У лесковачком крају би тешке болеснике послужили за софром са осталим укућанима, а неки су сами тражили да се руча за њихову душу (Ђорђевић Д. 1985: 109). У Македонији се, исто тако, говорило да треба понети нешто самртнику „за да умре најаден, напијен” (Ристески 1999: 63). У Хрватској је постојала пракса да се самртнику да мало супе, хлеба или вина да му буде „попутнина” до другог света (Smičiklas 1896: 211).

Исповедање. Молитве

У случајевима тешког умирања су позивани свештеници или монаси да исповеде и причесте самртника. Код православних је свештеник исповедао самртника и причешћивао га, а код католика давао и помаст (Радовић 2016: 56; Ивезић Гашић 2016: 117; Вакарелски 1990: 55; Шневајс 1929: 264). У народу се често говорило о људима који нису могли да умру док нису исповедили своје грехове (Ристески 1999: 64; Марковић 2004: 93–94).

У Јадру је, после исповести и причешћа, самртник пред свима говорио последњу жељу (Јефтић 1964: 432). Код Срба Граничара се говорило да треба позвати свештеника да се самртник исповеди и „да се с Богом помири” (Беговић 1887: 169). Код Македонаца је молитва коју свештеник чита називана и „простена молитва” или „пеење на живот” зато што се веровало да ће самртник после ње убрзо или оздравити или умрети (Ристески 1999: 64). Уколико свештеник није могао да дође, у Александровачкој жупи су носили капу умирућег у цркву да над њом читају молитве за опрост (Јокановић 2016: 155). Срби у Церници на Косову су носили болесничково одело у цркву, па би над њим читали молитве, после чега би преноћило у цркви (Vukanović 1986: 303).

Код Хрвата је, ради олакшавања умирања, било распрострањено читање молитви различитог садржаја. Молитве су читане непрестано, уз понављање појединих делова. Хрвати (Мужи) у околини Глине и Сиска су најчешће

читали тзв. *круницу* и сматрали су да жена која моли никако не сме да се забуни и погрешити зато што ће се умирући још више мучити (Nožinić 1990: 118–119). У Одри је старица молила круницу „деветницу” и тада нико није смео да уђе или изађе из куће. Код Шокаца у Костајници су жене изговарале по шездесет Оченаша (Nožinić 1990: 119), а Шокци у Козиброду (Двор на Уни) су сматрали да се онај који изговара молитву не сме помаћи с места. Код Хрвата се често читао и апокриф „Сан Мајке Божије” (Nožinić 1990: 119). У околини Бакра и у селима општина Сисак, Костајница и Новска се најчешће изговарала молитва Јединство⁴ (Smičiklas 1896: 207).

Јавни опрост у цркви

Уколико самртник није могао да умре, у прошлости се, и код православца и код католика, обављао јавни опрост у цркви. У Далмацији су посебно плаћали свештенику да после недељне службе тражи од народа „прошћење” у име умирућег (Ivanišević 1905: 88). Иста пракса је постојала код Срба на Банији (Nožinić 1990: 116), а код католика у Кијеву би жупник огласио с олтара да се „тражи опрост” или „моли се опрост” (Jurić Arambašić 2000: 312). У Скопској Црној Гори се сматрало да је „грехота” да се каже име умирућег, па би свештеник саопштио да „један човек” дуго лежи болестан и замолио народ да три пута понови „Бог да га прости!” (Ђорђевић Т. 4 1984: 130). С друге стране, у Скопљу се говорило болесниково име: „Бог да га прости (име болесника)”. Уколико се знало да је умирући у завади са неким, тај човек је позиван да дође у цркву (Ђорђевић Т. 4 1984: 131). Према наводима Тихомира Ђорђевића, пракса јавног опроста је у Београду била жива почетком двадесетог века (1984: 131).

Запајање самртника

У Србији се говорило да када човек падне у агонију, он „сабира душу”, која се налази у телу, али не може да га напусти. Један од начина на који су помагали души да изађе из тела је био да се самртнику понуди чаша воде у коју би ставили три гранчице метле⁵ или мало земље са гроба последњег покојника из куће (Ђорђевић Д. 1985: 108–109). У Јадру би у води размутили грумен земље са гроба човека за којег се знало да је био са самртником у завади (Јефтић 1964: 432). Срби на Косову (Сува Река, Муштуште) су човеку који је тешко болестан доносили две чаше воде – једну са водом захваћеном изнад воденице, а другу испод ње. Веровало се да ће оздравити, уколико узме чашу са водом захваћеном изнад воденице, односно умрети, ако би узео ону другу (Vukanović 1986: 303). У околини Зајечара су умирућем давали тзв. *нему* или *тиху* воду. По правилу, „чиста” жена би ћутећи захватала воду на месту где су се састајала три потока и доносила је, такође ћутећи, самртнику. Срби Косовци су ту воду називали „вода на саставци”, а Власи – „божја вода” (Зечевић 1978: 384). У Радужевцу

⁴ Ова молитва се изговарала и када је грмело да гром не би ударио у кућу (Smičiklas 1896: 208).

⁵ О семантици метле у веровањима и обредима словенских народа в. Виноградова, Толстая, 1993.

су самртнику давали воду са три бунара или са два чамца (Братић 1993: 278).

Сматрало се и да умивање самртника водом у којој су одређене биљке такође може умањити његове муке. У Славонији су умирућег купали у води у којој су биле биљке лисичја глава, дебела тиква⁶ или гранчица брезе (Шневајс 1929: 264). Словаци су самртника прскали светом водом, а давали су му и да је пије, као и одвар од горешника и рузмарина (Ратица 2004: 131). У Бугарској су му давали воду у којој је биљка „разбойниче” „за да влезе в рая” (Вакарелски 1990: 57).

Стављање предмета самртнику под главу

Уколико је човек на умору током живота радио са вагом⁷ и криво мерио, у Босни и Херцеговини, Пољници у Далмацији и Бакру су му стављали вагу под главу како би лакше умро (Шневајс 1929: 264; Nožinić 1990: 216). На истим територијама, као и у Србији, самртнику се доносио грумен земље са међе⁸, за коју се знало да ју је намерно некоме преорао (Јокановић 2016: 155; Шневајс 1929: 264;). У Пољници су му, како би лакше умро, и камен од међе стављали под главу (Ivanišević 1905: 89).

Лан и конопља у олакшавању умирања

У Славонији (Оток) је некада била пракса да се поред постеле жене на умору која је за живота прела за друге сагори мало кудеље, у случају да је некад задржала нешто од предива за себе. Прељама су испод кревета стављали и клупче сирове пређе, сматрајући да ће им тако олакшати умирање (Шневајс 1929: 264). У Хрватској су ланену пређу палили на грудима особе која је украла некоме платно, а Лужички Срби су лан палили на грудима жене која се бавила магијом (Nožinić 1990: 116). Украјинци су, исто тако, држали да тешко умире човек који је другоме украо лан, па су му, као и у Пољској, при умирању давали свећу обмотану ланом (Nožinić 1990: 117).

Полагање одеће на самртника

Један од начина на који се самртнику олакшавало умирање било је полагање одеће на њега. Пољаци, Чеси и Словаци су полагали делове свадбеног одела на умирућег (Nožinić 1990: 117; Ратица 2004: 132), док су му Хрвати у околини Сиска стављали „мртвачко одело” (одело припремљено за сахрану) на ноге. У Посавини су „пръке” полагали на прса људима за

⁶ Пажњу привлачи чињеница да је *дебела тиква* отровна биљка.

⁷ Муслимани у околини Босанског Новог су држали да тешко умиру они који су за живота радили с вагом (млинар, месар, трговац) (Nožinić 1990: 116).

⁸ У Хрватској се веровало да онај који је померао међу у своју корист на оном свету носи на плећи-ма велико бреме земље (Smičiklas 1896: 208).

које се знало да су крали (Nožinić 1990: 117).

Померање и спуштање самртника на земљу

Када се умирући дуго мучио, у Војловцу су га износили из куће да погледа небо, верујући да ће тако „раскрснути” и умрети (Ђорђевић Д. 1985: 109). У Македонији је постојала иста пракса и говорило се да се самртник изводи напоље да се „простат со белото видело” (Ристески 1999: 65).

Код Срба, Шокаца и Мужа на Банији је био обичај да тешке болеснике преместе у други кревет или су кревет премештали на друго место. Неретко су постељу са болесником постављали да буде паралелна са носећом гредом на таваници (Срби, Словаци) (Nožinić 1990: 118; Ратица 2004: 131). Слободан Зечевић је сматрао да се на овај начин самртникова душа усмеравала према душама предака, за које се веровало да су у крову (1982: 14). У Александровачкој жупи су померали самртника на леву⁹ страну, верујући да ће тако лакше умрети (Јокановић 2016: 155). У Славонији, као и у Јадру су склањали перјани јастук због тога што се говорило да се на њему теже умире. Такође, окретали су самртника на леђа када би видели да ће умрети (Јефтић 1964: 432). Руси у Архангелској области су обичај да се склони перјани јастук објашњавали веровањем да би покојник, ако се то не учини, стално чуо певање петла на *оном* свету (Мороз, Петров и др. 2020: 207). Код Хрвата су посебно избегавали јастуке напуњене перјем патке (Вакарелски 1990: 57). По свој прилици, у основи ове праксе је народна етимологија и довођење у везу лексема „патка” и „патити”, али и због везе ове птице с водом. Срби и Хрвати су умируће окретали у постељи и супротно од онога како су лежали – тако да им глава буде где су биле ноге (Nožinić 1990: 118).

Спуштање самртника на земљу како би брже и лакше умро је пракса која је била распрострањена међу многим народима (Шневајс 1929: 264). У Алексиначком Поморављу су полагали човека на умору на земљу, али су притом узимали његову капу, стављали у њу камен, па је пребацивали преко куће. Уколико је умирала жена, камен су везивали у њену мараму (Антонијевић 1971: 154). У источној Србији (Буцак) полагали су самртника на земљу, па би му поред главе ставили камен, а на њега свећу (Пантелић 1974: 212). Срби у Хрватској су полагали умирућег на голу земљу на сред собе, а Словаци су на земљу прво простирали чаршав или сламу, па потом спуштали самртника (Ратица 2004: 132). У Семберији су га полагали на под „да умре на земљи” (Кајмаковић 1974: 81). Код Бугара је ова пракса потврђена, али није била распрострањена (Вакарелски 1990: 56). Македонци су спуштали самртника на земљу, верујући да ће тако добити опрост од ње (Ристески 1999: 64).

Најстарији помен овог обичаја код Срба је *Житије Светог Симеона* Светога Саве. Сава наводи како га је Немања 7. фебруара (1199. или 1200. године) позвао да га благосиља, затим да му да савете и опрости се са њим. Наредног дана је позвао свог духовног оца (да се исповеди) и

⁹ О семантици леве и десне стране више: Раденковић 1996: 23.

братију манастира да се опрости од њих. Истиче се и да се сваког дана до смрти причешћивао. Потом, 11. фебруара, Немања благосиља све синове и оставља им завет (да се слажу међу собом), а дан касније тражи да му се донесе икона Св. Богородице, пред којом се зарекао да ће умрети, и да га положи на земљу:

Чедо моје, учини љубав, положи ме на расу, која је за мој погреб, и спремиме потпуно на свети начин, као што ћу и у гробу лежати. И простри рогозину на земљу и положи ме на њу, и положи камен под главу моју да ту лежим док ме не посети Господ да ме узме одавде.

После поноћи 13. фебруара Немања се, како Сава наводи, растао с душом (ŽSS). Иако је опис умирања и смрти Стефана Немање у складу са хришћанским представама о светитељу и канонима житијне књижевности, поступци око умирућег су у складу са радњама које су извођене приликом тешког умирања – опраштање, благосиљање, изрицање последњих жеља, исповест, причешће, облачење самртника, полагање на земљу, постављање камена под главу.

Шневајс је у пракси полагања самртника на земљу видео продужетак обичаја старих Индијаца и античких народа, који су своје умируће спуштали на земљу. Према његовом мишљењу, у основи овог обичаја се налази симболички акт сахрањивања (Шневајс 1929: 264). Фишер је у овом обичају видео магијски поступак којим слично изазива слично, па је спуштање на земљу тумачио, као и Шневајс, као чин сахрањивања, при чему је навео и веровања да тако земља одузима самртнику животну силу (Fischer 1921: 89–90). Према мишљењу Ван Генепа, у обичају спуштања човека на умору на земљу одсликава се веровање да ће му душа лакше пронаћи пут до боравишта мртвих, које се налази под земљом (2005: 174). Тихомир Ђорђевић је такође у овом обичају видео остатак словенске културе пре примања хришћанства (1938). Слободан Зечевић је обичај полагања самртника на земљу довео у везу са схватањем земље као Мајке Земље. Он је стару праксу многих народа да новорођенче одмах по рођењу главом додирне земљу сматрао симболичним чином у ком се са земље као прамајке преноси део снаге новорођенчету. Следећи Фишерово тумачење, сматрао је да земља одузима ту снагу, када се на њу положи човек на самрти (Зечевић 1967: 27, 29). У овом контексту од значаја може бити и познати израз *Мать сыра земля*. Према Иванову и Топорову, иза *сыра земля* се крије богиња Мокош, која је у Старој Русији могла имати древну функцију примања душа на *оном* свету (Раденковић 2019: 137–138).

Отварање пролаза за душу

Једна од обичајних радњи која је могла пратити друге, већ наведене поступке за олакшавање умирања јесте и отварање врата и прозора у соби у којој је самртник (Јефтић 1964: 432). Код Источних Словена се веровало да

посебно тешко умиру људи који су се бавили магијом¹⁰ (*колдуны, знахари*), па су, да би им олакшали агонију, правили рупу на таваници или зиду, забадали виле или колац у плафон, звонили, отварали вратанца пећи (Толстој 2001: 499; Андрјунина 2015: 294). Реч је о радњама које су се изводиле да би се олакшао излазак душе, али и радњама које имају карактер заштите (од таквог покојника), што се види на примеру забадања коца или звоњења, а то су чести поступци за терање нечисте силе. У Полесју су бацали метлу преко куће врачаре да би јој олакшали муке при умирању (Виноградова, Толстая 1993: 23).

Самртник у јарму

У Бугарској је постојала пракса да се на врата собе у којој је самртник ставља воловски јарам. Вакарелски наводи да се то чинило због тога што се претпостављало да се умирући дуго мучи, зато што је некада пресекао пут упрегнутим воловима. У Србији се такође сматрало великим грехом, уколико би жена пресекла пут запрези. Ако би наишла на волове, она је била дужна да стане поред пута, извади преслицу, уколико је има код себе, и сачека да запрега прође. У Источној Бугарској су и самртнике упрезали у јарам, што је била заступљено и код Румуна. Вакарелски је сматрао да је посреди симболичко самомучење самртника због почињених грехова (1990: 55–56). Тиме би се греси окајали на овом свету, тако да на *оном* покојници не би патили. Ипак, у тумачењу овог обичаја би требало узети у обзир чињеницу да су управо волови у прошлости вукли саонице са покојником на гробље.

Уздржавање од гласног плача и нарицања

Код свих Словена, као и код старих Грка, Римљана и Индуса је било забрањено гласно плакање и нарицање поред самртника. У Алексиначком Поморављу се говорило да се душа „прибира” када се приближава смрт, па се није смело плакати док неко умире да га не „прецепе” (источни део Поморавља) или не „предвоје” (западно од Мораве) (Антонијевић 1971: 153). Иста забрана да се не би „предвојила” душа важила је и у копаоничким селима у Ибру, у Гораждевцу, код Срба у Горњој Ресави, код Влаха у околини Бора, у Александровачкој жупи (Милошевић 1936: 50; Букумирић 2007: 188; Nožinić 1990: 116; Радовић 2016: 57). На Банији се говорило да се душа може „повратити”, па би се самртник још дуго мучио (Nožinić 1990: 116), а код Бугара да ће душа да се „располови”, односно да ће умирући остати неко време ни жив ни мртав (Вакарелски 1990: 54).

¹⁰ У случају умирања оних који су се бавили магијом, у Бугарској су веровали да они тешко умиру зато што су имали контакт са демонима (Вакарелски 1990: 55).

Паљење свеће

Код многих народа се сматрало да је велики грех ако неко умре без свеће¹¹. Веровало се да ће се такав покојник повампирити („укварити“) и лутати или да на *оном* свету неће моћи да види своје раније умрле рођаке (Грбић 1909: 241; Раденковић 2022: 19). У селу Ошљане се говорило да се самртнику ставља у руку свећа „да отиде у светло, све тавница там код њега кад умре без свечу“ (Крстић 2003: 150). У Левчу се веровало да покојника који је умро без свеће одмах окруже ђаволи, па га надују и у њега уђе ђавоља душа, која га повампире (Бушетић 1902: 24–25). У Тимочкој крајини се веровало да покојник који је умро без свеће не види оног који је последњи умро у селу и који стражари на улазу у гробље, па га не може сменити (Ђорђевић Д. 1977: 171–172). У Шумадији се крило да је неко умро без свеће, зато што се веровало да ће донети град, који ће уништити летину у селу (Филиповић 1972: 168–169). Код Лужичких Срба се говорило да свећа греје покојнике. Вакарелски је сматрао да је иза овог веровања народна представа о ватри као елементу очишћења (1990: 54). У Македонији се, с друге стране, свећа палила тек када самртник изгуби свест, пошто се веровало да је велики грех живом човеку палити свећу (Ристески 1999: 65).

У околини Неготина и Кладова су за човека који је умро без свеће (у несрећи или рату) жене правиле тзв. рајску свећу. Топиле су непаран број свећа (три, пет, седам или девет) и правиле једну велику свећу, коју су укућани палили за велике празнике. У истом крају се сматрало да покојник може „понети“ свећу за оног покојника који је умро без ње, па су му палили две свеће, у сваку руку по једну (Братић 1993: 278–279).

Када би видели да ће се самртник „раставити с душом“, у Левчу и Темнићу су припремали воштаницу, али тако да је самртник не види. Веровало се да ће тешко умирати ако је види (Мијатовић 1907: 72). У Височкој нахији се говорило да треба сакрити свећу од умирућег да се не „зблане“ (Филиповић 1948: 177). Зато су умирућем некад стављали неупаљену свећу под главу, верујући да је то исто као да је упаљена (Мијатовић 1907: 72–73). Када би видели да ће човек умрети, прекрштали су му руке, па у десну руку стављали свећу. На Банији су се у часу умирања сви повлачили из собе, док би са самртником остала само особа које ће упалити свећу. За ову прилику су се код православаца, иначе, користиле свеће које су освећене у цркви на Сретење, Велики четвртак, Богојављење (Толстој 2001: 499). У околини Лесковца су самртника купали, облачили у упопно одело, па би га поставили да седне, а у руке му дали да држи запаљену славску свећу, која је паљена на Св. Арханђела (Ђорђевић Д. 1958: 488). Код католика се палила свећа која је освећена у цркви на празник Сретење, односно Свијећницу (хрв.), Свечницу (словен.), који се обележава 2. фебруара, а познат је био и као Светла Марија, Маријино очишћење, Госпа Кандалора (лат. *festum sandelarum*). У складу са тим, такву свећу су називали „маријинска“, „маринска“ и свећа „кандалора“ (Шневајс 1929: 264; Кордунаш 1931:

¹¹ О симболици свеће у народној култури Срба у општесловенском контексту: Раденковић 2022.

78; Филиповић 1948: 181; Ivanišević 1905: 89). Пољаци у Белорусији су самртнику у руку стављали свећу „громницу” (освећену такође на Сретење, одн. *Громницу*), која се палила и као заштита од грома (Adamowski, Doda i dr. 1998: 265). У неким крајевима Бугарске се палила и свећа с венчања како би се осветлао пут души која иде „црним путем”. Код Руса и Грка су свеће палили код главе и код ногу¹² (Вакарелски 1990: 54). У Украјини су свећу држали над умирућем. Окупљени би се смењивали, држећи је, а сматрало се да ће самртник умрети кад свећу узме особа „срећне руке” (Вакарелски 1990: 54).

Закључна разматрања

У обичајном понашању које има за циљ олакшавање мука приликом умирања одсликавају се слојеви различитих култура и религијских убеђења. Спуштање самртника на земљу је, по свој прилици, један од најстаријих поступака.

Неке обичајне радње везане за посмртни обред, као обред прелаза, показују и сличност са свадбеним обичајима. Умирање, које прате радње отварања, умивање, употреба одвара, може се посматрати као друго рођење. Исто тако, свадбено одело и свадбена свећа у олакшавању агоније повезују свадбене и посмртне обичаје.

У основи радњи приликом умирања стоји жеља укућана да се самртнику олакша пут на *онај* свет, али и да се они сачувају од могућег повратка покојника. Дуго и тешко умирање се схватало као потврда грешности самртника, који би због тога после смрти постао покојник који „није добар”, односно „нечисти” покојник, а тиме и опасност за укућане и ширу заједницу. Према народним схватањима, душа приликом умирања полако излази из тела, па јој је потребно помоћи и обезбедити тишину у самртниковом окружењу, као и свећу. Паљење свеће отвара изнова питање народних представа о *оном* свету и смрти. С једне стране, сматрало се да је на *оном* свету вечити мрак и да покојници могу видети једни друге, али и своје живе сроднике, онда када им се упали свећа. С друге стране, веровало се да покојникова душа не одлази на *онај* свет одмах по смрти тела, већ остаје поред њега неко време (3, 7, 9, 40 дана). Узимајући у обзир наведено, паљењем самртне свеће упућује се порука прецима да се „на пут спрема” њихов сродник ког треба ускоро да приме. Познато је да се свеће пале као вид комуникације са прецима – када им се приносила жртва, обавезно је паљена свећа, па су преци могли да виде и оног који је приноси и саму жртву. Паљење свеће могло би се стога тумачити и као најава и својеврсна помоћ у успостављању контакта „новог” покојника са његовим прецима, којима ће се придружити на *оном* свету.

Низ обредних радњи које се обављају на самрти човека могу се поделити на оне које се односе на регуларно умирање и оне које се тичу тешког умирања. Порука, исказана на акционом коду, једнака је за оба случаја – обезбедити

¹² Могуће да је на ову праксу утицало веровање да изнад покојникове главе стоји анђео (арханђео Михаило), док је код ногу ђаво.

одвајање покојника из света живих и његово сигурно приопштавање реду предака на ономе свету. Ова порука има и социјалну страну, она омогућава да се сва пажња ожалошћених људи усмери на припрему покојника за његов „пут” на онај свет и да се њихово индивидуално емоционално стање преведе у друштвено прихватљиво.

Цитирана литература

- Андрјунина, Мариа М. *Символика пространства в славянској похоронно-поминалној обрядности: етнолингвистически аспект (украинска, белорусска, западнорусска и польска традиција)*. Диссертација на с. ученој степени канд. филол. Наук. Москва, 2015.
- Беговић, Никола. *Живот и обичаји Срба Граничара*, 1887.
- Бошковић Матић, Милица. „Народни обичаји”. *Гласник Етнографског музеја*, 25 (1962): 135–210.
- Братић, Добрила. „Посмртни ритуал”. *Гласник Етнографског музеја*, 57 (1993): 275–282.
- Букумирић, Милета. *Живот Срба у Гораждевцу*. Посебна издања. Књ 61. Београд: Етнографски институт САНУ, 2007.
- Бушетић, Тодор. *Народна медицина Срба сељака у Левчу*. Српски етнографски зборник, XVII, 1911.
- Бушетић, Тодор. *Српске народне песме и игре с мелодијама из Левча*, 1902.
- Вакарелски, Христо. *Български погребални обичаи*. София: *Сравнително изучаване*, 1990.
- Ван Генеп, А. *Обреди прелаза; систематско изучавање ритуала*. Београд, 2005.
- Виноградова, Л.Н., С.М. Толстая. «Символический язык вещей: веник (метла) в славянских обрядах и верованиях». *Символический язык традиционной культуры*. Балканские чтения II. Москва, 1993, 3–36.
- Вукановић, Татомир. *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији*. Београд, 2001.
- Ђорђевић, Драгутин. „Влашка српска симбиоза у посмртном ритуалу у неким насељима неготинске крајине”. *Зборник од XIX конгрес на Сојуз на здруженијата на фолклористите на Југославија*, Крушево 1972. Скопје, 1977, 171–172.
- Ђорђевић, Драгутин. *Живот и обичаји народни у лесковачком крају*. Лесковац, 1985.
- Ђорђевић, Драгутин. *Живот и обичаји у лесковачкој Морави*. СЕЗб, LXX, 1958.
- Ђорђевић, Тихомир. „Полагање самртника на земљу”. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XVIII/1–2 (1938): 468–474.
- Ђорђевић, Тихомир. *Наши народни живот*. II и IV. Београд, 1984.
- Ђурић, Драгана. *Дани у недељи у народној култури Јужних и Источних Словена*. Посебна издања. Књ. 145. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2020.
- Захарченко, Галина, Александр Пригарин. «Похоронно-поминальные обряды русских-старообрядцев Придунавья: структура этноконфессиональной выразительности». *Кодови словенских култура*, 9, (2004): 92–115.
- Зечевић, Слободан. „Порекло веровања да самртник лакше издише на земљи”. *Народно стваралаштво – Folklor*, VI, св. 21 (1967): 26–30.
- Зечевић, Слободан. „Смртни обичаји у околини Зајечара”. *Гласник Етнографског музеја*, 42, (1978): 383–398.
- Зечевић, Слободан. *Култ мртвих код Срба*. Београд, 1982.
- Ивезић Гашић, Мирјана. „Народни обичаји животног циклуса Бруса и његове околине”. У: Драгомир Бонцић, Иван Брборић (ур.). *Нематеријално културно наслеђе и локална средина III. Резултати савремених истраживања Александровачке жупе и околних области*. Александровац: Завичајни музеј, 2016, 107–124.
- Јефтић, Милан. „Смрт и сахрана”. *Гласник Етнографског музеја*, 27 (1964).

- Јокановић, Илија. „Неки обичаји везани за смрт у Жупи”. У: Драгомир Бонцић, Иван Брборић (ур.). *Нематеријално културно наслеђе и локална средина III. Резултати савремених истраживања Александровачке жупе и околних области*. Александравац: Завичајни музеј, 2016, 155–161.
- Кордунаш, Манојло. „О сахрани мртваца на Огулинском Кордуну”. *Гласник Етнографског музеја*, 6 (1931): 77–89.
- Крстић, Дејан. „Обичаји и веровања везани за смрт у селу Ошљане”. *Развитак*, XLIII/213–214, (2003): 147–168.
- Маринов, Димитър. *Избрани произведения*. Том 1. Софија, 1981.
- Марковић, Снежана. *Приповетке и предања из Левча*. Београд – Крагујевац, 2004.
- Мијатовић, Станоје. *Народна медицина Срба сељака у Левчи и Темнићу*. Српски етнографски зборник, XIII, 1909.
- Мијатовић, Станоје. *Обичаји српског народа из Левчи и Темнића*. Српски етнографски зборник, VII, 1907.
- Милошевић, Милорад. „Народне празноверице у копаоничким селима у Ибру”. *Гласник Етнографског музеја*, 11, (1936): 46–53.
- Пантелић, Никола. „Етнолошка грађа из Буцака”. *ГЕМ*, 37, (1974): 179–228.
- Пантић, Златимир. „Посмртни обичаји у Штубику код Неготина”. *Расковник*, XX/75–76, (1994): 32–38.
- Раденковић, Љубинко. *Симболика света у народној магији Јужних Словена*. Београд – Ниш, 1996.
- Раденковић, Љубинко. „Источнословенска богиња Мокош: питање реконструкције”. *Приступна предавања дописних чланова*. Књ. 1. Београд, 2019, 133–144.
- Раденковић, Љубинко. „Симболика свеће у народној култури Срба у општесловенском контексту”. *Глас CDXXXII*. Одељење језика и књижевности. Књ. 32 (2022): 11–41.
- Радовић, Љубица. „Обичаји и веровања везани за смрт у селу Горњи Вратари”. У: Драгомир Бонцић, Иван Брборић (ур.). *Нематеријално културно наслеђе и локална средина III. Резултати савремених истраживања Александровачке жупе и околних области*. Александравац: Завичајни музеј, 2016, 49–106.
- Ратица, Душан. „Смрт у традиционалним словачким веровањима, обичајима и обредима”. *Кодови словенских култура*, 9 (2004): 129–139.
- Ристески, Љупчо. *Посмртниот обреден комплекс во традициската култура на Мариово*. Прилеп: Институт за старословенска култура, 1999.
- Седакова, Ольга А., *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*. Москва, 2004.
- Толстој, С.М. „Смрт”. *Словенска митологија, енциклопедијски речник*. Београд, 2001, 498–500.
- Филиповић, Миленко. *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*. Научна књига, 1948.
- Филиповић, Миленко. *Таковци: етнолошка посматрања*. СЕЗб, LXXXIV, 1972.
- Шневајс, Е. „Главни елементи самртних обичаја код Срба и Хрвата”. *Гласник скопског научног друштва*, V (1929): 263–282.
- Adamowski, Jan, Jadwiga Doda, Halina Mickiewicz. „Śmierć i pogrzeb wrelacjach Polaków mieszkających na Białorusi”. *Etnolingwistyka*, 9/10, (1998): 253–318.
- Biegeleisen, Henryk. *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*. Warszawa, b.g.
- Fischer, Adam. *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*. Lwow, 1921.
- Ivanišević, Frano. „Poljica: narodni život i običaji”. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 10, sv.1 (1905): 11–111.
- Jurić Arambašić, Ante. „Kijevo: narodni život i tradicijska kultura”. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 54 (2000).
- Kajmaković, Radmila. *Semberija. Etnološka monografija*. Sarajevo, 1974.
- Kotarski, Josip. „Lobor”. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 21, sv. 2 (1917): 179–224.

- Lukić, Luka. „Varoš: narodni život i običaji”. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 25, sv. 2 (1924): 255–349.
- Navratilova, Alexandra. *Narozeni a smrt v česke lidove kulture*. Vyšehrad, 2004.
- Nožinić, Dražen. „Postupci za olakšavanje umiranja na Baniji”. *Etnološka tribina*, 13 (1990): 115–122.
- Smičiklas, T. „Smrt, Sv. Jakov kraj Bakra u Hrvatskoj”. Iz zbirke akademika T. Smičiklasa. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 1 (1896): 207–211.
- Vukanović, Tatomir. *Srbi na Kosovu II*. Vranje, 1986.

Скраћенице

- ГЕМ: *Гласник Етнографског музеја у Београду*. 1926– . књ. 1– , Београд.
- ЖС: *Живая старина*, 1994 – , књ. 1 – , Москва.
- СБНУ: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (Сборник за народни умотворения и народопис)*. Софија, 1889– , кн. 1– .
- СЗБ: *Српски етнографски зборник*. Обичаји народа српскога. Београд, 1894– , књ. 1– .
- ZNŽO: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Zagreb, 1896– , knj. 1– .
- ŽSS: <https://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/svsava-sabrana/svsava-sabrana_06.html> 23. 7. 2022.

Dragana Đurić

CUSTOMS RELATED TO A PERSON DYING IN A HOUSE—SOME SLAVIC PARALLELS

Summary

The paper discusses the actions that were performed among the Slavic peoples next to the dying one in order to make their death easier, but also to protect the living from the possible return of the (vampirized) deceased. The sinners were considered to die especially hard, then those who remained eager for something, who fell out with someone, those who stole, measured wrongly, etc. In order for the soul to leave the body more easily, there had to be silence next to the dying person; the dying persons were moved, lowered to the ground, doors and windows were opened, etc. It was believed to be a great sin if the candle was not lit, because the dying person would be in the dark (in the land of the deceased) and his deceased relatives (who were waiting for him) would not be able to see him. By examining the mentioned actions, one gains an insight into the folk representations of death, dying, the soul, and the afterlife. The research is based on the ethnographic-folkloristic papers and monographs of the Serbs, as well as some other Slavic peoples.

Keywords: dying, death, death customs, folk culture, Serbs, Slavs.